

Mavi Yakalı İşçiler Üzerine Çalışmalarda Eleştirel Etnografi: Yöntembilimsel ve Politik Açılımlar/Sorunlar

Gamze Yücesan-Özdemir

Karanlıkta olanlar görülmezler.
Bertolt Brecht

Giriş

İşçiler üzerine araştırma yapmak, sosyal bilimlerin en önemli sorunlarından birini içerir: Egemen olanlara ve karanlıkta kalanlara dair deneyimler nasıl görünür kılınabilir? Egemen iktisadi, siyasi ve kurumsal yapılar ve bu yapılara içkin güç ilişkileri içinde, işçilerin kendi deneyim ve düşüncelerini ifade edebilmeleri ve dillendirebilmeleri, kuşkusuz ki sorunludur. Dolayısıyla, karanlıkta kalanlara ve güçsüz olanlara ilişkin bilginin araştırılması, egemenlere ve yönetenlere ait bilginin araştırılmasında kullanılan yöntemlerle gerçekleştirilemez (Collins, 1995:102). Mavi yakalı işçilere, onların deneyimlerine ve gerçeklerine ışık tutmak ve onlara ses vermek, işçilere dair araştırmalarda kullanılan

yöntemlerin ve bu yöntemlere içkin sorunların ayrıntılı bir tartışmasını gerektirmektedir.

Türkiye işçileri ve işçi sınıfı üzerine yapılan çalışmalar oldukça azdır; diğer yandan varolan çalışmalar ise, 'ilgili yasaların, iş mevzuatlarının ve sendikaların, işçisizleştirilmiş kuru tarihi'nden ibarettir (Özügurlu, 1996). Karanlıkta kalan işçileri görünür kılmak için onların yaşamları ve mücadeleleri üzerine çalışmalara ve literatüre gereksinim olduğu kesindir. İşçileri görünür kılmak için yapılacak çalışmaların ise yöntembilimsel bir tartışmaya ihtiyacı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu çalışma, işçi sınıfını, mücadelesini, kültürünü, özetle, emek tarihini inceleyen toplumsal tarih çalışmalarını ve bu çalışmalara dair yöntembilimsel bir tartışmadan

öte; bu çalışmaların önemli bir parçası olarak işçiyi, Mar x'ın deyişiyle, 'kapısında işi olmayan giremez!' levhası ile bizi karşılayan, gizli kapaklı üretim alanı' (2000:178) içinde, emek sürecinde, diğer işçilerle ya da fabrika yönetimiyle kurduğu sosyal ilişkiler içinde deneyimlerini ve yaşadıklarını 'görünür' kılma yolundaki çalışmaların yöntembilimsel soru ve sorunları üzerinedir.

Her türlü yöntembilimsel tartışma, o yöntemin epistemolojik öncüllerini içerir. Yöntembilim, en kaba hatları ile 'bilgiye ulaşmak için araştırmanın nasıl yapılması ve nasıl yürütülmesi gerektiğine ilişkin teori ve çözümlenmeler'i içeriyorsa, bunlar 'ulaşılacak istenen bilginin doğası nedir' sorusundan ayrı düşünülemez. Başka bir deyişle, hangi taraftan baktığınız, topladığınız bilgileri ve bu bilgileri düzenleyişinizi tanımlar. Dolayısıyla, bilimsel araştırmalarda kullanılan anket, gözlem, mülakat ya da etnografi gibi yöntemler¹ ait oldukları epistemolojik duruşlar içinde anlam kazanırlar. Pozitivizm, 'bilimsel' olanı yalnızca 'görüntü'nün nesnel, tarafsız, tarihsiz, zaman ve mekandan ayrı ve evrensel açıklaması olarak tanımlarken; bununla uyumlu yöntembilimsel ilkeler benimsenir. Pozitivist yöntembilim, üniversitelerde araştırma teknikleri olarak öğrencilere sunulan derslerden de bilindiği üzere, anket, mülakat ve gözlemlerde kullanılacak soruların nitelik ve nicelik olarak nasıl hazırlanması gerektiğini ve araştıran-araştırılan ilişkisinin nasıl olması gerektiğini tanımlar.

Egemen pozitivist yöntembilim farklı epistemolojik duruşlar tarafından eleştirilmiş ve reddedilmiştir: Yorum-samacı yöntembilim, benimsediği epistemolojik öncüller doğrultusunda ampirik bilginin toplanma süreci ve bu süreçte bilen-araştıran-araştırma öznesi ile bilinen-araştırılan-araştırma nesnesi arasındaki ilişkiyi tartışır ve yeniden kurar (Rabinow ve Sullivan, 1990; Touraine, 1981). Son dönemde feministler, yine kendi problemlerinden hareketle, 'kadın çalışmalarında yöntem' başlığı altında kadınlara dair ampirik bilgiye nasıl ulaşılabileceğini tartışmaktadır (Mies, 1983; Roberts, 1990; Bowles ve Klein, 1983). Diğer taraftan, eleştirel gerçekçilik, bilimin yalnızca 'görünen'i ya da 'görüngüyü' açıklamaktan öte bu görüngülerin ortaya çıkışındaki nedensel süreçlerin, yapı ve mekanizmaların aydınlığa çıkarılması olduğu ve bilginin bağlam bağımlı, tarihsel ve zaman-/mekandan arındırılmaz olduğu ile uyumlu yöntemsel ilkeler tanımlar ya da tanımlamalıdır. Bu çalışmanın temel hareket noktası da, eleştirel gerçekçiliğin yöntemsel ilkelerini, farklı bir ifadeyle ampirik düzeyde bilgi toplarken nasıl bir yöntem izleyeceğini tartışmaya açmaktır.

Tüm bu anılanların ışığında, bu çalışmanın ardındaki temel önerme, iki

otomobil fabrikasında iki ay işçi olarak çalışma deneyimime dayanarak, fabrikada işçileri, onların deneyimlerini 'görünür kılma'da eleştirel gerçekçi öncüllere sahip eleştirel etnografinin bir yöntem olarak önemli olduğudur. Bu çalışma, epistemolojik düzeyde, diğer bir deyişle bilgi kuramının ve toplumsal dünyayı anlarkenki bilgi türünün ne olduğu gibi tartışmaları değil de bilimsel araştırmada kullanılacak yöntemlere ilişkin başka düzeydeki tartışmaları amaçlamaktadır. Çalışmanın ilk kısmında emek araştırmalarının yüz yüze olduğu en önemli sorun olan egemen pozitivist yöntembilimi ana hatlarıyla tartışacağım. Ardından emek çalışmalarında bir yöntem olarak eleştirel etnografii açıklamaya çalışacağım. Son olarak, işçiler üzerine yaptığım eleştirel etnografik araştırma deneyimini ve bu eleştirel etnografik araştırma sırasında ortaya çıkan yöntembilimsel ve politik sorun ve saptamaları aktaracağım.

Egemen Yöntembilim: Pozitivizm

Emek araştırmalarının yüz yüze olduğu en önemli sorun, tüm bilimsel arayışlarda, teorik çalışmalarda ve özellikle yöntembilimde egemen yaklaşım olan pozitivistdir. Pozitivizm, köklerini Aydınlanma düşüncesinde bulan ve Comte ile başlayıp ardından Viyana Çevresinden geçerek bugünlere kadar uzanan bilim anlayışı olarak şu temel ilkeleri benimser: Bilgi, gözlem ve deney yoluyla elde edilir. Bilimsellik gözlem ve deney yoluyla sınanabilirliklidir. Gözlem ve deney yoluyla bulunan düzenlilikler 'yasa'lar biçiminde düzenlenir. Bu yasalar zamansal ya da mekansal değildir, evrensel olarak bütün zaman ve mekanlarda geçerlidir ve uygulanabilirler. Esas olarak, pozitivistde bilim, 'gerçekler'le ilgilenir, diğer bir deyişle değerlerden arınmıştır ve 'nesnel'dir'. Bilim 'olan'ı, 'görüneni', 'gözlemleneni' açıklar. Bu görüntünün tasvirinden başka 'olması gerekenler' ve 'nedensellikler' felsefi/ideolojik ya da metafiziksel'dir (Walker, 1995).

Tüm bu epistemolojik öncüllere bağlı kalarak pozitivist yöntembilim ise bilimsel bir araştırmada kullanılan yöntemlerde (anket, mülakat, gözlem, vb.) şu 'olmazsa olmaz'ları tanımlar: Bilen/araştıran/araştırma öznesi ile bilinen/araştırılan/araştırma nesnesi arasında karşılıklılığı olmayan hiyerarşik bir ilişkiyi öngören katılımsızlık, tarafsızlık ve nesnellik. Bu yöntembilimsel yaklaşım, son zamanlarda artan oranda gördüğümüz üzere, araştırılanı istatistiksel metotların, sayıların ve modellerin verileri olarak kabul eder.

Pozitivist epistemoloji ve yöntembilim, *ancient regime* in metafizik düşüncesine karşı 'bilimselliği', yalnızca gözlemlenebilir olanın açıklanmasıyla sınırlandırır. Pozitivizm, şeylerin nasıl olduğunu betimleyerek

'gerçekler'e ulaşıldığını ve şeylerin ardındaki nedensel süreçlerin ise 'değer-yüklü', felsefi ve/veya ideolojik olduğunu söylerken, varolan kapitalist toplumsal ilişkilerin eşitsiz doğasının görünür olduğu statükoyu meşru göstermektedir. Dolayısıyla, pozitivism, toplumsal ilişkilere eksi eşitsiz ilişkiyi açığa çıkarmak için yapıyı ve yapıya içkin olan mekanizmaları analiz etmeyi 'ideolojik' bulurken, gözlemlenen değişkenleri analiz ederek verili toplumsal ilişkilerin devamlılığına ve yeniden üretimine katkıda bulunur. Bu noktada, esas paradoksal olan da, pozitivismin bizatihi kendisi ideolojiye bu kadar düşmanken, yalnızca kendi içinde bir ideoloji değil (bilimsellik) aynı zamanda toplumda varolan iktidar ilişkilerini meşrulaştıran bir ideoloji olmasıdır. Marx'ın klasik ekonomi politik için vurguladığı, pozitivism için de oldukça anlamlı ve geçerlidir: '...(Ş)eyler arasındaki gerçek ilişkiye neredeyse değinir gibidir, ama bunu bilinçli olarak formüleştirmez. Sırtındaki burjuva postuna sarıldıkça da bu işi zaten beceremez.' (2000:515)

Sosyal bilimlerde egemen olan pozitivist yöntem bilim ile işçilerin yaşamları ya da 'görünmez' olanlar ve/veya alanlar araştırılmaz, açıklanamaz. İşçi sınıfının deneyimleri ve yaşamları üzerine araştırmalar, pozitivist yöntem bilimin sorgulanması üzerinden gerçekleştirilecek eleştirel bir yöntem ile olmak zorundadır. Diğer bir deyişle, ezilenin ve güçsüz olanın mücadelesi yalnızca toplumsal alanda değil yöntem bilimsel alanda da gerçekleşmek durumundadır.

Emek Çalışmalarında Bir Yöntem Olarak Eleştirel Etnografi

Etnografi, araştırmacının incelediği topluluğun yaşamına yoğun, etkin ve uzun süreli katılarak, yüz yüze görüşerek bu yaşamlara dair iktisadi, siyasi ve kültürel boyutları derin ve ayrıntılı yansıtmaya çabasıdır. Etnografi, insanları kendi zaman ve mekanları ve günlük yaşamları içinde inceler; dolayısıyla araştırma nesnelerini 'doğal habitat'ları içinde inceleyen natüralist bir yaklaşımdır. Etnografik araştırma sırasında, araştırmacı içinde bulunduğu ortamın tüm yönlerine dikkat yöneltir ve katılımcı gözlem, mülakat ve derinlemesine mülakat gibi yöntemler kullanarak toplumsal gerçekliğe dair bilgi toplar.

Klasik pozitivist etnografi, araştırmacıyı araştırdığı topluluk ve ortam üzerinde hakim, güçlü ve belirleyici bir pozisyonda tanımlayan ve araştırma öznesi ve nesnesi arasında mutlak bir egemenlik ilişkisi içeren bir yapıya sahiptir. Pozitivist etnograf, bilimi gerçekliği doğrudan görmenin eşsiz (*par excellence*) yolu sayar ve epistemik bir girişim olarak kendi entelektüel ve siyasal bağlılık ve çıkarları tarafından tanımlanan bir bakış açısı olduğunu reddeder. Tam da bu nedenle, gerçekliği

'doğrudan' görme iddiası içindedir. Araştırmacı üzerinde çalıştığı topluluğun 'bilinmesini sağlamaktan' kaynaklanan gücü ve tarafsız ve nesnel olma iddiası ile araştırdığı ortamı ve o ortamda yaşayanları hakim ve güçlü bir ses tonu ile inceler (Atay, 1996). Hakim etnografik araştırma, son dönemde büyük ölçüde şunun ya da bunun 'post'u olan çeşitli tutumların epistemolojik göreceliğe (*relativism*) dayanarak öne sürdüğü argümanlarla sorgulanmaktadır.

Etnografik araştırma, son dönemde bilimsel araştırmanın diğer alanlarında olduğu gibi postmodernizmin ve yorumsamacılığın izlerini taşımaktadır². Aralarındaki kuramsal farklara rağmen, bu 'entelektüel' akımların fikir birliği ettiği alan; araştırma öznesinin etkisini en aza indirmeye çalışan ve araştırmanın 'nesnelliliğini' korumayı amaçlayan klasik pozitivist etnografinin eleştirilmesi gerekliliği ve etnografide temel öneme sahip olan şeyin, araştırma yapan özne, onun bilgiyi derleme ve yazma süreçleri olduğudur (Touraine 1981; Clifford ve Marcus, 1986; Geertz, 1990)³. Araştırma öznesi, öz-düşünümsel (*self-reflexive*) değerlendirme içinde, kendi varlığının, düşünce ve duygularının etnografik araştırma sürecini nasıl etkilediğini inceler ve çözümler. Bilgiyi inşa etme ve anlam yaratma süreçleri de 'ben' (araştırma öznesi) ve 'öteki' (araştırma nesnesi)nin birbirini karşılıklı biçimde tanımlamasından ortaya çıkar (Crick'ten aktaran, Atay, 1996). Tüm bu 'entelektüel' akımlarda, bilen ya da bilginin öznesinin üzerine yapılan bu vurgu; öznel anlamların ağırlık kazanmasına, göreceliğe (*relativism*) ve 'dünya hakkındaki' teori ve inançlarımızdan bağımsız olarak varolan, gerçek bir dünya ideasının reddedilmesine kadar uzanır.

Bizim bu yazıdaki iddiamız, hakim etnografinin eleştirel gerçekçiliğe dayalı bir duruştan sorgulanmasıdır ve bilginin merkezine toplumsal ilişkileri alan ve gerçeğin 'görüntü'nün ardındaki yapı, mekanizmalar ve bu yapıların etkileştiği ve birbirini eşzamanlı olarak belirledikleri bir toplumsal bütünlüğe vurgu yapan eleştirel gerçekçiliğe⁴ dayalı epistemolojik öncüllerle etnografinin bilgi toplama aşamasında faydalı bir yöntem olabileceğidir. Pozitivist ya da postmodernist etnografiden ayırmak için bu etnografi eleştirel etnografi olarak adlandırılmaktadır⁵.

Eleştirel etnografi dışarıda bizden ayrı bir dünya olduğunu ve onu açıklayabileceğimizi kabul eder; diğer bir deyişle bizim onlara dair bilgilerimizden bağımsız olarak varolan ve hareket eden gerçekliklerin bilenebilirliğini dayanır (Thomas, 1993).

Eleştirel etnografik araştırma, toplumsal fenomenleri nihai anlamda bireysel edim ve seçimler bağlamında açıklayan yöntembilimsel birey-

ciliğin karşısında durabilme potansiyeline sahiptir. Toplumdan uzak bir bireyi veya gereksinimleri, yetenekleri, istekleri içinde yaşadıkları toplumdan bağımsız gibi görülen bireyleri varsayan yöntembilimsel bireyciliğin⁶ tam karşısında durarak, toplumu, onu vareden yapılar arası ilişkileri, yapı ve mekanizmaları gözlemleyebilme gücüne sahiptir.

Eleştirel etnografide, bilenin/araştırma öznesinin değer-serbestliği⁷ ya da değer-yansızlığı yerine, bilenin/araştırma öznesinin teori-yüklü olduğu kabul edilir (Harvey, 1990). Bunu söylemek göreceliliği kabul etmek değildir; diğer yandan ise gerek insan eylemi gerek toplumsal gerçekliğe ilişkin bilgimizle ilgili özel bir anlama formunun mevcudiyeti fikrini tümüyle göz ardı etmek de doğru değildir (Keat ve Urry, 1994). Bilgi zorunlu olarak toplumsal olma niteliğini taşımaktadır.

'Nesnellik'i koruma pahasına, araştırma öznesinin araştırma ortamı ve ortamdakilerle ilişkilerini en aza indirmesi gerekliliğini savunan pozitivist etnografinin aksine araştırma öznesinin kişiliğini ve araştırma sürecindeki önemini önvarsayan eleştirel etnografi şunu sorar: 'Araştırmacının araştırmadaki yeri nasıl tanımlanmalı ve açıklanmalıdır?' (Davies, 1999). Eleştirel etnografi, araştırma öznesinin gerçekliği kurduğu ve onun deneyim, gözlem ve söyleminin ötesinde veya ondan bağımsız bir gerçekliğin bilinebilirliğini reddetme ve dolayısıyla bilinemezciliğe doğru giden postmodernist bir düşünümseelliğin (*reflexivity*) tümüyle karşısında yer alarak, araştırma öznesinin ve nesnesinin birbirini kurduğu gerçekçi bir düşünümseelliği kabul eder (Burawoy, 1992). Dolayısıyla, eleştirel etnografi araştırma öznesinin araştırmayı nasıl etkilediğini görme noktasında dönüp kendine bakması, kendini incelemesi ve düşünümseel (*reflexive*) olması gerekliliğini kabul eder.

Eleştirel etnografi 'niçin bilgi?', 'sosyal bilimci olarak nerede ve kimin tarafında duruyoruz?' sorularını sorar ve bilgiyi dünyayı anlamak; müdahale etmek ve değiştirmek için anlamlı bulur (Thomas, 1993). Klasik etnografi incelediği dünyayı tasvir etmeye ve açıklamaya çalışırken, eleştirel etnografi onu değiştirmeyi amaçlar ve dolayısıyla praksisçidir. Praksisçi eleştirel etnografi yalnızca 'araştırılan üzerine olan bir araştırma' olmaktan öte aynı zamanda 'araştırılan için olan bir araştırma'dır. Dolayısıyla, araştırma öznesi ve nesnesi arasındaki ilişki iki tarafın birbirini dönüştürdüğü, geliştirdiği 'özgürleştirici' ve 'diyalojik' bir yapıya sahiptir. Bu 'özgürleştirici' ve 'diyalojik' yapı ise araştırma öznesi ve nesnesi arasındaki ilişkinin araştırma öznesinin bilgi alışverişini yönlendirdiği hiyerarşik bir yapıyı kabul eden ve bu tek-yönlü bilgi akışının, araştırma nesnesini araştırmanın sonunda yine aynı yerde ve/veya durumda bıraktığı pozitivist etnografinin reddidir.

Türkiye'de Mavi Yakalı İşçiler Üzerine Eleştirel Etnografik Bir Araştırma

Mavi yakalı işçiler üzerine fabrikalarda gerçekleştirilen etnografik çalışmalar, yayınlandıkları dönemlerde fabrika kapıları ardındaki gerçeklikleri açıklarken sahip oldukları zenginlik ve çarpıcılıkla emek çalışmalarında klasikler arasında yer almışlardır. Huy Beynon'un *Working for Ford* (Ford'da Çalışmak), Laura Graham'ın *On the Line at Subaru-Isuzu* (Subaru-Isuzu'nun Üretim Hattında) ya da Kamata'nın *Japan in the Passing Lane* (Dar Geçitte Japonya) adlı kitapları, yazarların fabrikalarda örtük katılımcı gözlem⁸ yoluyla işçi olarak çalıştıkları dönemde işçilerin fabrika içinde, emek sürecinde, diğer işçilerle ya da fabrika yönetimiyle kurduğu sosyal ilişkiler içinde deneyimlerini ve yaşadıklarını aktarırlar. Bu kitapların yazarları, fabrikalara işçi olarak nasıl girdikleri, işçilerle nerede ve nasıl görüşmeler yaptıkları ve benzeri tartışmalara yer verirken, hiçbiri derinlikli bir yöntembilimsel tartışma yapmamaktadırlar. Emek çalışmaları, emeği içinde yer aldığı yapı, toplumsal ilişkiler ve bunlara içkin olan güç ilişkilerinin belirlediği çerçeve içinde incelemek ve bu inceleme sürecine dair yöntembilimsel çözümlenmeleri tartışmaya açmak zorunluluğu altındadırlar. Tam da bu noktadan hareketle, Türkiye'de iki otomobil fabrikasında yaptığım eleştirel etnografik araştırma deneyimini ve bu eleştirel etnografik araştırma sırasında ortaya çıkan yöntembilimsel ve politik sorun ve saptamaları açıklamaya çalışacağım.

Endüstrideki örgütler, şirketler ve fabrikalar üzerine araştırma yapmak, şirketlerin, özellikle rekabete dayalı bakış açısıyla, araştırmacıları kabul etmeme ve bilgiyi manipüle etme çabaları göz önüne alınırsa oldukça hassas bir süreçtir. Eğer endüstriyel örgütler üzerine araştırma yapmanın kendine özgü sorunları varsa, işçiler üzerine bir çalışmanın içerdiği zorluklar çok daha fazladır. Zira emek gücü üzerindeki denetim, daha yüksek verimlilik arayışı içindeki işletmenin üzerinde en yüksek hassasiyeti gösterdiği noktadır.

Bunların yanı sıra, Türkiye'de endüstriyel örgütlerde araştırma izni almak, bu tür çalışmaların azlığı ya da hiç olmaması nedeniyle daha da zordur. Türkiye'de fabrikada etnografik bir araştırma yapmak için yola çıktığımda, tüm bu zorlukların fazlasıyla farkındaydım. İki otomobil fabrikasında etnografik araştırma izni, doğrudan başvurularımın reddedilmesi neticesinde, ailevi ve kişisel ilişkiler ağı sonucunda gerçekleşti. Fabrika yetkililerine araştırmanın içeriğini açıklarken ise, esas vurguyu üretim örgütlenmesine ve üretim tekniklerine yaptım. İşçiler üzerine araştırma yapmanın, her zaman için sorunlu bir konu olması nedeniyle, araştırmanın esas hareket noktasının işçiler olduğunu belirtmem araştırmanın reddedilmesine (bir kez daha) ya da işçilerle kuracağım

ilişkilerin sıkı bir denetim altına alınmasına neden olabilirdi. İki otomobil fabrikasında, birer ay süreyle stajyer-işçi olarak çalıştım. Türkiye de, 500 ve daha çok çalışanı olan imalat şirketleri, yaz dönemlerinde bir ay süreyle staj için belli sayıda üniversite öğrencisini kabul etme yasal zorunluluğu altındadırlar. Ben de bu stajyer öğrenci kadrosunda kabul edildim ve ilk fabrikada 15 Eylül ile 15 Ekim 1995, ikinci fabrikada ise 20 Ekim ile 20 Kasım 1995 tarihleri arasında, gündüz vardiyasında (8.00-18.00) üretim hattında çalıştım. Otomobil fabrikalarında iki ay süren etnografik araştırmam, açık katılımcı gözleme dayanıyordu; hem fabrika yönetimi hem de işçiler bir araştırma için fabrikada bulunduğumu biliyorlardı.

İki otomobil fabrikasında yürüttüğüm eleştirel etnografik araştırma, günün sekiz saati işçilerle aynı yerde çalışmak, aynı çay içme mekanını kullanmak, aynı yerde yemek yemek ve aynı servis arabalarını kullanmak, dolayısıyla aynı zaman ve mekanda, gündelik hayatı paylaşmak imkanını sağladı. Diğer bir deyişle, tek tek işçilerle yapılan mülakatlar ya da işçilere uygulanan anketlerde de gözlemlenen bireyi analizin merkezine alan bir yöntembilimsel bireycilik yerine, eleştirel etnografi, işçileri dinamik toplumsal ilişkiler bağlamında analiz etme açılımını sağladı.

Fabrikalarda işçi olarak çalışma, işyerini, işyerinde üretilen ve yeniden üretilen teknik ve toplumsal ilişkileri ve bu ilişkilere içkin denetim, vasıf, teknoloji ve siyaset 'kavram'larını, entelektüel faaliyetin pratikten kopuk ve pratikten kopuk olduğu ölçüde kişinin anlam haritasında tam yerini bulmayan teorizasyonlar olmaktan öte; bu kavramları kendi işlerindeki ilişkiselliklerle ve bütünlük içinde bizatihi deneyimleyerek, kavrayabilme, anlamlandırabilme ve düşünebilme eylemliliğine imkan verdi.

Bir astronomun milyarlarca kilometre ötede olan yıldızları gözlerken, gözlem sürecini nasıl etkilediği, hangi kısıtlarla gözlem yaptığı noktasında bile araştırmacı önemliken, etnografik araştırmada, ki araştırma sırasında araştırmacı ile araştırılanlar uzun süreli, yakın ve karmaşık ilişkiler üretir, birey olarak araştırmacının varlığı, en temel belirleyenlerden biridir. Fabrikalarda, yönetim tarafından kabul edilmiş olmam ve etnografik araştırmaların çok olmaması nedeniyle, işçilere 'araştırmacı' konumumu açıklamakta zorlandım. Zira, işçilerin karşısına çıkış biçimim, davranışlarını sürekli gözlemliyor oluşum, sorduğum sorular ve merakım, işçilerin beni ilk tahlilde, yönetimin 'ajan'ı ya da 'casus' u gibi algılamalarına sebep oldu. Hatta, bazı işçiler tarafından sorgulandığım durumlar da oldu. Diğer yandan ise, bazı işçiler, benim 'casus' olmadığımı düşünüyorlardı; onlara göre, yönetimin bir kadını üretim

hattına bilgi almak için yollaması çok 'acemice' bir yöntemdi ve fabrika yönetimi daha 'profesyonel' bir yöntem izleyerek bilgi toplamak için işçiler arasında 'kendi' adamlarını bulunduruyordu/bulundurabilirdi. Fabrikalara yönetim tarafından kabul edilmiş olmama bağlı olarak 'ajan' olarak düşünülmem, uzun bir süre dışlanmam ve hatta sor gulanmam, son dönemin teori ve pratiğine egemen olan, işçi ve yöneticilerin çıkarlarının bağdaşabilir olduğu ve biz ve onlar ayrımına dayalı tavır ve davranışların sonunun geldiği ya da sınıfa dayalı siyasetin günümüz toplumsal gerçekliğini açıklayamıyor oluşu gibi söylemlerin tam karşısında üretim noktasında sınıfsal çelişkinin keskinliğini tekrar ortaya koyuyordu. Diğer yandan ise, bu keskin sınıfsal çelişki, mavi yakalı işçiler üzerine olan çalışmalarda onları görünür kılabilmenin önündeki temel sorunu teşkil ediyordu⁹.

Bir kadın araştırmacının tümüyle erkeklerin çalıştığı bir fabrikada işçi olarak çalışıyor olması işçiler adına oldukça farklı bir deneyimdi. Çalıştığım iki fabrikada da üretim hattındaki tek kadındım. Cinsiyete dayalı ayrımın keskin ve sert olduğu toplumlarda, araştırmacının cinsiyeti araştırma sürecini doğrudan etkiliyor¹⁰. Fabrikalardaki deneyimim, toplumsal cinsiyetin sınırlayan, kısıtlayan ve zorlaştırıcı etkisinden öte yanları olduğunu da ortaya çıkardı. Kadınlar çoğu zaman erkeklerden daha az korkutucu olarak algılanıyorlar. Hem fabrika yönetimi hem de işçiler, kadın araştırmacıyı fazla rahatsızlık vermeyecek 'davetsiz bir misafir' olarak karşılıyorlar.

Araştırma öznesi ve araştırma nesnesini birbirinden tümüyle ayıran ve araştırma öznesini araştırılanın üstünde tanımlayan yapıyı tümüyle reddetmek; araştırma sürecine hem araştıranın hem de araştırılanın aktif katılımını sağlamak; araştırılanı bizzat araştırmanın öznesi haline getirmek ve araştırmaya 'yukarıdan bakış' yerine 'aşağıdan bakış' yerleştirmek eleştirel etnografik yöntemin önemli bir adımıydı. Araştırmanın karşılıklı konuşma ve tartışmaya dayalı birbirini etkileyen ve dönüştüren bir süreç haline gelebilmesi için, işçiler öncelikle kendi deneyimlerini aktarabilmelerinin önündeki kısıtlılıkları en aza indirebilmenin uygun yolunu tartıştılar. Bir çok işçi, kendilerine dair olacak her türlü araştırmaya çok mesafeliydiler. Bir işçinin ifadesiyle:

Türk işçisi görmez, duymaz, bilmez.

Türkiye de varolan sınıf ilişkilerinin keskinliği, işçilerin fabrikadaki yaşamlarını ve deneyimlerini en rahat, en açık ve en sakıncasız kime, nerede ve nasıl aktarabilecekleri sorusuna ve/veya sorununa karşı oldukça kötümser ve/veya gerçekçi olmalarına yol açıyordu:

Türk işçisinin güvenecek hiçbir şeyi yoktur, ne çalıştığı yer, ne sendikası ne de devleti.

Pozitivist metodolojinin temeli olan ve diğer yöntemlere göre anonim kalmanın en kolay olduğu anket yöntemine işçiler hiç ilgi göstermediler. Bazı işçiler bu yöntemin 'anlamsızlığını' ve hiçbir şey 'açıklamamasını' şöyle özetlediler:

Benim oğlum bana dağıtılan anketleri doldurmada ustalaştı. Ben o anketlere hiç bakmıyorum bile...Çok sıkıcı ve saçma geliyor bana.

Nedir gerçekten o anketler? Soruyu okusan anlamazsın, öyle uzun oluyorlar ki başlasan bitiremezsin. Bir çoğumuz cevaplıyoruz ama ben hiçbir arkadaşın cevaplamaadan önce soruları okuduğunu düşünmüyorum, kendimden biliyorum çünkü.

Pozitivist yöntem bilim doğrultusunda hazırlanan anketlere dayanarak işçi deneyimlerini sayılar ve tablolarla açıklayan çalışmaların neyi ne kadar açıkladığı, daha doğrusu açıklayamadığı işçiler tarafından da dillendirilmektedir. 'Sayıların açıklayıcılığı' ile ilgili, farklı bir bağlamda da olsa, Marx şöyle der, '...(s)ermaye birikimi, sınıf savaşımı ve dolayısıyla işçinin sınıf bilincinin gelişmesiyle orantılı olarak yoksulluğun fiili büyüklüğü ile ilgili resmi istatistikler gitgide daha yanıltıcı olmaktadır' (2000:622). İşçilerin kendilerini 'samimiyetle' açıklayabilecek/anlatabilecek hiçbir mekanizma görmemelerine rağmen; bir çoğunun eleştirel etnografik araştırmaya (katılımcı gözlem) sıcak bakan bir tavırları vardı:

Bir süredir buradasın. Bizimle aynı üniformayı giyiyor, hatta çalışıyor, aynı yemeği yiyor, aynı servise biniyorsun. Şimdi sen de az çok biliyorsun, fabrikada çalışmak nasıl bir şey...

Bir aydır buradasın. Sen anlat bakalım bize, nedir durum?

İşçilerin eleştirel etnografik araştırmanın doğasına dair söyledikleri, bu yöntemin tek olmasa da geçerli bir yöntem olduğunun altını çizmektedir. Eleştirel etnografik araştırma, işçilerin süreç içinde bir anlamda kişisel bir öğrenme deneyimi yaşamalarını sağladı. Birçoğu görüşmelerin ve grup içi tartışmaların açık, katılımcı ve diyalojik doğasını farklı bir deneyim olarak tanımladılar. Birçoğu için böyle bir deneyim oldukça yeniydi. Görüşmelerin sonunda çoğu işçi, neyi nasıl yaptıklarının anlatılmasının istenildiği, fikirlerinin, fabrikadaki gündelik hayata dair sıkıntılarının sorulduğu ve bunun ötesinde kendilerinin dinlendiği belki de ilk sefer olduğunu vurguladılar. Aşağıdaki yorum, farklı biçimlerde, birçok görüşme sonunda işçiler tarafından dile getirildi:

Seninle konuşmak gayet iyi oldu. İnan daha önce kendime hiç sor-

madığım bir çok şey hakkında düşünmek zorunda kaldım.

Fabrikadaki ortam, çalışma ilerledikçe soruları ve çalışmanın kapsamını bizzatı etkiledi, değiştirdi ve/veya dönüştürdü. Örneğin, araştırma yapılan otomobil fabrikalarından birinde, araştırmadan birkaç gün önce on iki işçinin sendikaya üyelik yüzünden işten atılması, araştırmanın sendikaya dönük kısmını ortadan kaldırmayı gerektirdi. Mavi yakalı işçilerle öğle yemekleri ya da çay aralarındaki ilk görüşmeler sırasında elimde kalem ve kağıt vardı. İşçiler görüşlerini anlatırken, görüşlerinin doğrudan kağıda aktarılması bir anlamda 'kayda geçmesi' belli sorunlar yaratıyordu. İşçiler, belli bir süre düşünüyorlar; genel geçer ifadeler kullanmaya özen gösteriyorlar; ne yazdığımı bilmek ve kağıda aktardıklarımı görmek istiyorlardı. Sonraki görüşmelerde kağıt ve kalem kullanmadım, görüşmeler sorgulayan ve sorgulanan ilişkisini reddeden ve iki tarafın karşılıklı bilgi ve deneyim aktarımını esas alan içerikteydiler. Görüşmeler sonrası, gecikmeksizin görüşmeleri kağıda aktardım. Anında not almanın olmadığı bu yöntemin, kuşkusuz işçilerin tam olarak ne söylediğini hatırlayamama gibi sorunları vardır. Bu yöntemde, anket kağıdına işçinin yazdığı ya da araştırmacının işçi söylerken aynen yazdığı durumlara göre, alıntılarda cümlelerin kuruluşu ya da kullanılan kelimeler işçilerin söylediği ile aynı olmayabilir. Ama aynı olan şey; bu alıntılarda arkasındaki tavır, duruş ve tutumlardır.

Görüşmeler sırasında yöneticilerle ya da sendikayla ilişkiler gibi daha hassas, öznel ve kişisel meselelerde cevap verip vermeme konusunda işçiler karar verdiler. Birçoğu, deneyim ve görüşlerini aktarırken samimi olsalar da, seçtikleri sıfatlarda ve tavır ve tutumlarında oldukça dikkatliydi. Bu noktada, ne söylediklerinden ziyade nasıl söyledikleri önemliydi. Soruları esas olarak ses tonları, kullandıkları kelimeler ve tavırları cevaplıyordu. Bu tür 'hassas' sorulara sessiz kalmayı seçenler ya da yalnızca 'Bilmiyorum', 'Hiç ilgilenmiyorum' diyenler de vardı.

Bu tür 'hassas' konuları tartışırken bir alternatif yaklaşım ise soruları doğrudan sormak yerine genele ilişkin sormak oldu. İşçiler kendi deneyimlerini anlatmak yerine genel ifadelerle konuşurken daha rahatlar. 'Ben' ya da 'biz' yerine 'Türkiye'de işçiler' ya da 'Bu fabrikada çalışanlar' ifadeleriyle konuyu genele yaymak daha tercih edilir oldu. Öğle yemeklerinde, çay aralarında, işe giderken ya da işten dönerken servislerde genel ifadelerle geçen sohbetlerde çok daha rahat konuşuyorlardı. Diğer bir deyişle, kapitalist denetimin ulaşamadığı alanlarda, 'görüntü' perdesinin aralanması hem işçiler hem de benim adıma mümkün olabiliyordu.

Görüşmeler sırasında, 'araştırmacının bilgi almaya çalıştığı ama bilgi vermediği' geleneksel görüşme kalıbını tümüyle reddederek, araştırmanın doğası ile ilgili ve benim fabrikada bulunuşumla ilgili tüm sorulara cevap verdim. Kendileriyle yapılmış birçok mülakatın ya da anketin niçin ve/veya ne saikle yapıldığı konusunda bilgilendirilmemiş olmak, birçok işçi için araştırma 'neden yapılır?' sorusunu cevapsız bırakırken, araştırmanın bizatihi 'anlamsız' ve 'gereksiz' olduğunu düşünmelerine zemin hazırlamıştı:

Bir sürü anket verildi bize. Ne işe yarıyor onlar?

O anketleri yapanlar her halde ya para ya da mevki kazanıyorlar ama bizim hayatımızda hiçbir değişiklik olmuyor.

Bu noktada işçiler, genelde pozitivizme içkin olan araştırmanın yalnızca varolan yapıları tekrar ürettiği ve araştırma sonrası araştırılanın yine aynı yerde/durumda kaldığı yöntemi eleştirmektedirler.

Son olarak belirtmek gerekir ki, fabrikalarda bulunduğum süre içerisinde, işçilerin fabrikada yaşadıkları sürecin teorik açıklamasını bilen ve bu 'bilme' durumunun yarattığı iktidarı tanıyan bir yaklaşımdan ola- bildiğince uzak durdum. Araştırma süreci, gerçekliği bizzat yaşayan ve tecrübe eden işçilerin deneyim aktarımı ve benim de o deneyimlere dair bilgi aktarımı yaptığım karşılıklı bir öğrenme ve bilinçlenme süreciydi.

Sonuç

Sonuç olarak, yöntembilim, tümüyle toplumsal ve siyasi bir eylemlilik içermektedir. Bu çalışmada, eleştirel etnografi, özelde araştırma öznesi ve araştırma nesnesi arasında, genelde ise işçi sınıfı ve içinde oldukları toplumsal yapı ve toplumsal ilişkiler arasında varolan güç ilişkilerini göz önüne alan bir eleştirel yöntem olarak önerildi. Eleştirel etnografi, işçilerin neyi, nasıl ve nerede yaşadıklarını gözlemleyerek ve karşılıklı bilgi ve deneyim aktarımı ile güç ilişkilerinin bazı sınırlılıklarını ortadan kaldırmak gibi olumlulukları taşısa da, işçilerin içinde buldukları güç ilişkilerinin yalnızca davranışsal değil ama yapısal olduğundan hareketle belli kısıtlılıkları da içermektedir. Son tahlilde, işçilerin deneyimlerini ve gerçeklerini tarihsel süreçler, yapı ve mekanizmalar ve dinamik toplumsal ilişkiler bağlamında anlayabilmek ve açıklayabilmek noktasında eleştirel gerçekçiliğin epistemolojik öncüllerini tanıyan bir yöntembilim tartışmaya açılmalıdır ki; karanlıkta kalanlar görünür kılınabilsin.

Notlar

1) "Anket, gözlem ya da etnografi birer araştırma tekniği midir yoksa yöntem midir?" sorusu farklı görüşlere ve tartışmalara açıktır. Benim kabul ettiğim ve bu yazıda kullanılacak olan anlam ise şöyledir: Yöntem, bir konuyu incelerken ve o konu hakkında bilgi toplarken o bilgiyi nasıl anladığımız, açıkladığımız ve soyutladığımız üzerine olan teori ve çözümlenmeleri kapsar. Bu sürecin yani yöntemin aracı olan teknik (anket, gözlem ya da etnografi) ise yöntemin önvarsayım-larından ve kabullerinden ayrı düşünülemez dolayısıyla, teknik yöneme içkindir.

2) Bu noktada, postmodernist etnografi için temel kaynak niteliğinde bkz. Clifford ve Marcus, 1986 ve bu yaklaşımın sert bir eleştirisi için bkz. Gellner, 1992. Ayrıca bu konuda postmodernist etnografiyi, temel savlarını ve aldığı temel eleştirileri özetleyen bir makale için bkz. Atay, 1996.

3) Bu entelektüel akımlara tartışma zemini hazırlayan bir olay da, klasik etnografinin "ata"sı sayılan Malinowskinin Trobriand yerlileri arasındayken tuttuğu güncenin, *A Diary in the Strict Sense of the Term* adı altında yayınlanmasıydı. Bu güncede, "egzotik çevreye kendini uyarlamış, bukalemunsu bir alan araştırmacısı miti - yürüyen bir anlayış, incelik, sabır ve kozmopolitlik mucizesi miti-belki de bu mitin yaratılmasına en büyük katkıda bulunmuş kişi tarafından yerle bir ediliyordu" (Geertz, 1990:45). Malinowski güncesinde, "birlikte yaşadığı yerliler hakkında kaba şeyler düşünüyor ve bunları kaba sözcüklerle ifade ediyordu. Zamanın büyük bir bölümünü, başka bir yerde bulunmuş olmayı dilemeye harcıyordu" (Geertz, 1990:45).

4) Eleştirel gerçekçilik için bkz. Bhaskar, 1978; 1979; 1987 ve Sayer, 1992.

5) Kavram karışıklığını önlemek için belirtmek gerekir ki, "eleştirel etnografi" klasik etnografinin karşısında olanı tanımlamak adına bazen postmodernist ya da yorumsamacı yaklaşımlarca da kullanılmıştır (bkz. Thomas, 1993).

6) Yöntembilimsel bireyciliğin eleştirisi için bkz. Bhaskar, 1979.

7) Gouldner *The Myth of a Value-Free Sociology* adlı kitabında, "değer yargısına sahip olmayacaksınız" dogmasının işlevini analiz eder. "Gouldner, bu dogmanın, sosyologları kendi toplumlarına eleştirel bir tutum almaya yönelttiğini, toplumu eleştirmekle birlikte toplumun içinde 'insanlardan uzak' veya 'toplumuyla bütünleşemeyen kimseler' olarak görülme istemeyen sosyologların kişisel problemlerini çözmeye yardımcı olduğunu iddia eder. Sosyologlar bu ikilemi, sosyal bilimcilik rollerinde değer yargıları koymanın kendileri için meşru olmadığını iddia ederek, çözerler" (Gouldner'den aktaran Keat ve Urry, 1994:245-46).

8) Katılımcı gözlem açık ya da örtük gözlem olarak gerçekleştirilebilir. Açık

katılımcı gözlemlerde, araştırmacı araştırdığı toplumsal birime araştırma konusu hakkında ve orada bulunuşu hakkında açık ya da dolaylı bilgi verir. Örtük katılımcı gözlemlerde, araştırmacı, araştırdığı toplumsal birime ulaşmasının engellendiği ya da varlığının gözlemlenen kişilerin davranışlarını etkileyebileceği durumlarda, gerçek amacını gizleyerek araştırma ortamında geçerli bir rol bulur. Açık ve örtük katılımcı gözlemin yöntembilimsel açımları ve sorunları için bkz. Spradley (1980).

9) Mavi yakalı işçiler üzerine yapılan çalışmalarda, örtük katılımcı gözlemin çoğunlukla tercih ediliyor olmasının en önemli nedeni olarak; bu yöntemin, fabrikadaki sınıfsal gelişkiyle tam yüz yüze gelmek zorunda kalmaması olduğu söylenebilir. Diğer yandan, örtük katılımcı gözlem, işçilerin hayatlarına habersiz ve bir anlamda gizlice dahil olmanın ciddi ahlaki sorunları ile karşı karşıyadır.

10) İran'da bir kadın etnografin yüz yüze kaldığı sorunların analizi için bkz. Razavi (1992).

Kaynaklar

Atay, T. (1996) "Sosyal Antropolojide Yöntem ve Etik Sorunu: Klasik Etnografi'den Diyalojik Etnografi'ye Doğru", Lordoğlu, K. (der.) *İnsan, Toplum, Bilim* içinde, İstanbul: Kavram Yayınları, 221-241.

Bhaskar, R. (1978) *A Realist Theory of Science*, Sussex: The Harvester Press.

Bhaskar, R. (1979) "On the Possibilities of Social Scientific Knowledge and the Limits of Naturalism", Mephram ve Ruben (der.) *Issues in Marxist Philosophy* içinde, Sussex: The Harvester Press, 107-139.

Bhaskar, R. (1987) *Scientific Realism and Human Emancipation*, London: Verso.

Beynon, H. (1975) *Working for Ford*, Wakefield: E.P. Publishing.

Bowles, G. ve Klein, R. D. (1983) (der.), *Theories of Women Studies*, London: Routledge

Burawoy, M. vd. (1992) *Ethnography Unbound. Power and Resistance in the Modern Metropolis*, Berkeley: University of California Press.

Collins, P.H.(1995) "Siyah Feminist Düşüncenin Toplumsal Yapısı", Çakır, S. ve Akgökçe, N. (der.) *Kadın Araştırmalarında Yöntem*, içinde, İstanbul: Sel Yayıncılık, 99-123.

Clifford, J. ve Marcus, G.E. (1986) (der.) *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*, London: University of California Press.

Davies, C.A. (1999) *Reflexive Ethnography: A Guide to Researching Selves and Others*, London: Routledge.

Devereux, S. ve Hoddinott, J. (1992) *Fieldwork in Developing Countries*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

Geller, E. (1992) *Postmodernism, Reason and Religion*, London: Routledge.

Geertz, C. (1990) "Yerli Gözüyle: Antropolojik Anlamanın Doğası Üstüne", Rabinow P. ve Sullivan, W. (der.) *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım* (çev. T. Parla) içinde, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 45-57.

Graham, L. (1995) *On the Line at Subaru-Isuzu: The Japanese Model and the American Worker*, Ithaca: Cornell University Press.

Harvey, L. (1990) *Critical Social Research*, London: Unwin Hyman

Joseph, J. (2001) "Eleştirel Gerçekliğin Marksizme Faydalı Olabileceği Beş Nokta", *Praksis*, 1, 149-170.

Kamata, S. (1982) *Japan in the Passing Lane*, New York: Pantheon.

Keat, R. ve Urry, J. (1994) *Bilim Olarak Sosyal Teori* (çev. Nilgün Çelebi), Ankara: İmge Yayınları.

Marx, K. (2000) *Kapital*, Birinci Cilt, çev. A. Bilgi, Ankara: Sol

Mies, M. (1983) "Towards a methodology for feminist research", Bowles, G. ve Klein, R. D. (der.), *Theories of Women Studies*, London: Routledge.

Özügurlu, Metin (1996) "Toplumsal Tarih ve İşçi Sınıfı ya da Vardı da Biz mi Yazmadık", *Mürekkep*, 6, 53-57

Rabinow P. ve Sullivan, W. (der.) *Toplum Bilimlerinde Yorumcu Yaklaşım* (çev. T. Parla), İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Razavi, S. (1992) "Fieldwork in a Familiar Setting: the Role of Politics at the National, Community and Household Levels", Devereux, S. ve Hoddinott, J. (der.) *Fieldwork in Developing Countries* içinde, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.

Roberts, H. (1990) (der.) *Doing Feminist Research*, London: Routledge.

Sayer, A. (1992) *Method in Social Science: A Realist Approach*, London: Routledge.

Spradley, J.P. (1980) *Participant Observation*, New York: Holt, Rinehart and Inston.

Thomas, J. (1993) *Doing Critical Ethnography*, London: Sage Publications.

Touraine, A. (1981) *The Voice and The Eye, An Analysis of Social Movement*, Cambridge: Cambridge University Press.

Walker, D. (1995) "Marx and Scientific Positivism", *Studies in Marxism*, 2.